

Azərbaycan lirik poemasında ədəbi portret: funksionallığı və mövqeyi

Aytac İsmayilli

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: ismayilliaytac94@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə Rəsul Rzanın “Qızılgül olmayaydı”, “Son gecə”, Hüseyn Arifin “Natəvan” lirik poemalarında ədəbi portretin funksionallığı və mövqeyi araşdırılır.

Ədəbiyyatda portret xarakter yaratmaq, bir şəxsin xarici və daxili aləminin, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin canlandırılması üçün bir vasitədir. Lirik poemada portret həm təzahür formasına, həm də öz funksional məzmununa görə fərqlənir. Janrın tələbinə, müəllifin fərdi yazı üslubuna uyğun olaraq portret obrazlar müxtəlif formalarda təqdim edilir. Portretin yaradılmasında bədii üsul və metodlardan, ideya-estetik prinsiplərdən, ifadə vasitələrindən, digər bədii elementlərdən və sözün poetik imkanlarından istifadə olunur.

Haqqında danışdığımız lirik poemalarda portret tək bir tarixi şəxsiyyətin bioqrafiyasının canlandırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda obrazın daxili aləmi, fərdi psixoloji xüsusiyyətləri müəllifin estetik baxışı ilə birləşir, əsərin ideyasını çatdırmaq üçün bir vasitəyə çevrilir. Portretin yaradılması zamanı bir tarixi şəxsiyyətin fonunda ictimai-siyasi həyatın mənzərəsi, dövrün portreti canlandırılır. Portret obrazlar lirik süjetin mahiyyətini təşkil edərək mətnin ideoloji, fəlsəfi fikrini müəyyənləşdirir, əsərin bədii məzmununu açmaqla yanaşı, sənətkarın dövrə olan münasibətini də ifadə edir.

Açar sözlər: Lirik poema, ədəbiyyatda portret, tarixi şəxsiyyət, lirik süjet, lirik qəhrəman

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.02.2021; qəbul edilib – 23.02.2021

Literary portrait in the lyric poem of Azerbaijan: functionality and position

Aytaj İsmayilli

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: ismayilliaytac94@gmail.com

Abstract. The article examines the functionality and position of the literary portrait in Rasul Rza's lyrical poems "If only there were not a rose", "The Last Night", Huseyn Arif's "Natavan".

One of the ways to create a portrait character in literature is to revive the external and internal world, individual-psychological features of a person. In a lyrical poem, a portrait differs both in its form of manifestation and in its functional content. According to the requirements of the genre, the author's individual writing style, portrait images are presented in different ways. Artistic methods and techniques, idea-aesthetic principles, means of expression, other artistic elements and poetic possibilities of the word are used in the creation of the portrait.

In the lyrical poems we are talking about, the portrait is not limited to the revival of the biography of a single historical figure, but the inner world of the image, individual psychological features are combined with the author's aesthetic vision, becoming a means to convey the idea of the work. During the creation of the portrait, the landscape of socio-political life, the portrait of the period is revived against the background of a historical figure. Portrait images form the essence of the lyrical plot, determine the ideological and philosophical thought of the text, reveal the artistic content of the work, as well as express the artist's attitude to the period.

Keywords: lyric poem, portrait in literature, historical identity, lyrical plot, lyrical hero

Article history: received – 10.02.2021; accepted – 23.02.2021

Giriş / Introduction

İlk olaraq özünü vizual sənətlərdə göstərən portret zaman-zaman ədəbiyyatda funksionallaşmağa, janrların özünüifadə prinsiplərində element kimi çıxış etməyə başlayır. Hər bir sənət növündə mövcud olan portret sənətlərin fərdi xüsusiyyətlərindən, həyatı əks etdirmə prinsip və yollarından asılı olaraq fərqli forma və şəkildə özünü göstərir. Məsələn, rəssamlıqda portret dedikdə bir insanın hərəkətsiz vəziyyətdə, zahiri görünüşünün təsviri nəzərdə tutulur. Ədəbiyyatda isə portretin özünəməxsus funksiyası, estetik prinsipləri vardır. Belə ki, ədəbiyyatda portret obrazların zahiri görkəmi ilə bərabər, müxtəlif vəziyyətlərdə, bütün hərəkətləri, insanlara, onu əhatə edən mühitə münasibəti, daxili aləmi ilə birgə canlandırılır. Bədii əsərdə portret hər hansı bir şəxsin sadəcə xarici görünüşünün təsvirindən ibarət olmur, ümumilikdə hadisələri və predmetləri əks etdirərək ədəbi nəticə kimi meydana çıxır, həm də dövrün ictimai məzmununu, əsərin ümumi ideyasını əks etdirir.

Əsas hissə / Main Part

Lirik poemada portret geniş və çoxfunksiyalı bir anlayışdır, təzahür üsuluna, ifadə texnikasına görə fərqlənir. Portret lirik poemada sadəcə bir qəhrəman yaratmaq vasitəsi deyildir, əsərin əsas mövzusunu, lirik süjetin mahiyyətini təşkil edərək müəllifin fikir və mövqeyini, əsərin ideyasını ifadə etmək üsuludur. Obrazın daxili aləmində baş verən dəyişikliklər lirik süjetin əsası kimi lirik portretə sənətkarlıq göstəricisinə çevrilir. Tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş lirik poemalarda obrazın ətraflı, detallı təsviri tamamilə olmaya da bilər, portret yaratmaq üçün obyektə istinad kifayətdir. Portretin lirikada özünəməxsusluğu nədən ibarətdir? Şair bir şəxsiyyət obrazı yaratmaqla bir tərəfdən bu bədii obrazın fərdiliyini çatdırır, digər tərəfdən isə yaratdığı obraz vasitəsilə insanla dünya arasındakı münasibətlər haqqında ümumiləşdirilmiş fəlsəfi və estetik fikirlər irəli sürür.

Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif zaman kəsiyində tarixi şəxsiyyətlər haqqında fərqli janrlarda bir çox bədii nümunələr qələmə alınmışdır. Lirik poemalarda da tarixi şəxsiyyətlərin bədiiləşdirilmiş obrazları, bu obrazların timsalında mühitin və zamanın bədii mənzərəsi yaradılmış, dövrün xarakterik hadisələri canlandırılmışdır. Məmməd Rahimin “Natəvan”, Rəsul Rzanın “Füzuli”, “Uzaq yollardan gələn”, “Qızılgül olmayaydı”, “Son gecə”, Hüseyn Arifin “Natəvan” və başqa lirik səpkili poemalarda müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış şairlər bir obraz-ədəbi qəhrəman kimi yüksək sənətkarlıqla canlandırılmış, xalqın tarixinin ibrətamiz səhifələri, bu fonda lirik-psixoloji sarsıntıları qələmə alınmışdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Rəsul Rza poema janrının inkişafında xüsusi xidmətlər göstərmiş, xalqımızın mədəniyyət tarixində mühüm rol oynayan böyük şəxsiyyətlərə həsr olunmuş bir sıra poemalar yazmışdır. Şairin 60-cı illərdə yazdığı poemalarda yeni üslubi xətt müşahidə edilir. Belə ki, şairin bu əsərlərində dövrün çətinliklərini, iztirablarını yaşamış insan surətlərinin portretlərini görmək mümkündür. Məhz bu baxımdan Rəsul Rza yaradıcılığında xüsusi yer tutan əsərlərdən biri “Qızılgül olmayaydı” poemasıdır. Poema görkəmli şair, repressiya qurbanı Mikayıl Müşfiqin 60 illik yubileyi münasibətilə yazılmışdır. 1937-ci il repressiya dövrü hadisələrindən bəhs olunan poemada Rəsul Rza dostluq etdiyi, yaxından tanıdığı, həyatdan vaxtsız getmiş Mikayıl Müşfiqin dolğun obrazını yaratmış, şairin həyatının bəzi məqamları fonunda bütöv bir tarixi dövrün, siyasi-ictimai və həm də ədəbi mühitin səciyyəvi mənzərəsini dolğun şəkildə əks etdirmişdir. Poemanın başlanğıcında Müşfiqin həyat yoldaşı Dilbər gəlişi ilə Rəsul Rzanın şairlə bağlı acılı-şirinli günləri, yaşantıları gözləri önündən gəlib keçir. Poemada poetik fikrin anımlar üzrə düzülüşü müəyyən süjet rolunu oynayır.

Xatirələrin əsasını Mikayıl Müşfiq ilə “Gənc işçi”də tanış olmaları, şeirin səsi, nəfəsi ilə bərkiyən dostluqları, birgə keçirdikləri yaxşı, pis günləri təşkil edir.

Rəsul Rza xatirələr işığında təhlükəli, sərt zamanda yaşayan həssas qəlbli dostu Mikayıl Müşfiqin coşğun həyatını, mənalı, döyüşkən ömür yolunu təsvir etmişdir. O bütün varlığı ilə poeziyaya bağlı olan, hər kəs tərəfindən sevilən şair haqqında fikirlərini o qədər aydın şəkildə qələmə alıb ki, Müşfiqin portreti ən incə detalları ilə insanın göz önündə canlanır. Obrazın xarakterik xüsusiyyətləri onun qəlbinin, duyğularının, əməllərinin ifadəçisi rolunu oynayır, fərdi xüsusiyyət həddini aşaraq ictimai məna daşıyır, Rəsul Rza onun simasında, hərəkət və davranışında yaşadığı mühitin, cəmiyyətin mənzərəsini yaradır. Müşfiqin keçirdiyi hisslər, onun psixologiyası, həyəcanları hərəkətlərində özünü büruzə verir, zahiri keyfiyyətləri daxili aləminin aynasına çevrilir:

*Dilindəydi çox zaman
acığı, qəzəbi.
Həm bədəndən zəif idi,
həm də xeyli əsəbi.
Gah görürdün,
kəskin, odlu sözüylə
rəqibini dağladı,
Gah görürdün,
bircə sözdən,
qısılib bir bucağa,
xısın-xısın ağladı [3, s.233].*

Obrazların əyaniləşdirilməsində, portretləşdirilməsində ifadə vasitələri, məcazlar mühüm rol oynayır. Şairin “Qızılgül olmayaydı” poemasında bənzətmələr çoxçalarlığı ilə seçilir və xüsusi yer tutur. Həyati situasiyalar, sosial-ictimai problemlər poemanın əsasını təşkil edir. Belə ki, o, faciəli, təşviş və nigaranlıq dolu günləri mənalandırmaq üçün belə bir bənzətmə verir:

*Bir qıl körpüydü sanki
ömrün yolu.
Anadan yeni olmuş kimi
çarpınırdı ürək,
gəcə qapı döyülsə...
Qara fikirlər
qara milçək kimi,
gedir-gedir,
yənə dönürdü geri [3, s.241].*

Ədəbi portret sənətkarların həyata baxışı, dünya görüşü, estetik ideali ilə əlaqəlidir, onun ictimai mühit, dövr haqqında fikir və düşüncələrinin obrazlı şəkildə ifadəsidir. “Qızılgül olmayaydı” poemasında da Rəsul Rza Mikayıl Müşfiqin başına gələnlər ilə dövrün ictimai-siyasi xarakterini açır, zamanın bütöv, hərtərəfli mənzərəsini yaradır. Rəsul Rza bununla da yaşadığı dövrün aydın görünən rəsmi, parlaq surəti, güzgüsü olan Mikayıl Müşfiq obrazının həyatı fonunda ictimai vəziyyəti, zamanın portretini yaradır, sovet rejiminin ən amansız repressiyalar dövrünü təsvir edir. Şairin obrazı ilə yaşadığı amansız dövr vəhdətdə qələmə alındığından əsərin ictimai təsiri güclüdür. Rəsul Rza Müşfiqin portretini yaradarkən yalnız bir şəxsin həyatını təqdim etməklə kifayətlənmir, həm də bu elə bir prizma səciyyəsi daşıyır ki, onda böyük bir nəslin taleyi görünür. Müşfiqin taleyi fonunda yüzlərlə, minlərlə müasirinin, sürgün olunanların, öldürülənlərin, qalanların, susmağa, hafizələri silinməyə məhkum edilmişlərin faciəsi, lirik “mən”nin özünün də mənəvi iztirabları canlanır:

*Gecə yola çıxanları
Gündüz kim axtarardı?
Kimisi getdi,
biri də geri dönmədi
qara maşına minib.
Kimisi xoşbəxt oldu
əqlini itirib [3, s.240].*

Ədəbiyyatda yaradılan hər bir portret yüksək, bəşəri ideyaların daşıyıcısına çevrilir, böyük ideoloji funksiya yerinə yetirir. Özünəməxsus dəsti-xətti, ideya-estetik prinsipləri ilə seçilən Rəsul Rza da müasir gözlə, yaşadığı dövrün ideologiyası ilə keçmiş xatirələrinə qayıdır, Mikayıl Müşfiqin xarakterini açır, tarixi hadisələri təhlil-tənqid süzgəcindən keçirir. “Obrazın portretləşməsi mühitin portretləşməsi deməkdir. Obraz mühitin “siması”dır, dövrün, zamanənin bədii əksidir, müəllifin öz zamanəsi barədəki narahatlığı, düşüncəsidir. Müxtəlif adamların portretini yaratmaqla sənətkar öz ideya mövqeyini də xarakterizə edir və zamanın sosial fəlsəfi konfliktlərini açmaqla, gərgin tarixi proseslərin məzmununu aydınlaşdırmağa çalışır” [4, s.73]. Şair Müşfiqin portret obrazı, digər bədii vasitələrlə ictimai mühitin xarakterini, zamanın səciyyəvi məqamlarını açmış, dövrün siyasi mənzərəsini yaratmışdır.

Poemada Mikayıl Müşfiqin portreti Rəsul Rzanın həyata baxışı, estetik ideali ilə bağlı olub həyat haqqında fikirlərinin, düşüncələrinin obrazlı ifadəsinə çevrilir. Sözə, şeirə, sənətə azadlıq istəyən şair poemanı nikbin əhvali-ruhiyyə ilə tamamlayır.

Rəsul Rzanın lirik-fəlsəfi ovqatın aparıcı olduğu “Son gecə” poeması İmadəddin Nəsimiyə həsr olunmuşdur. Şair “Son gecə” poemasında Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi mövqeyi olan böyük şairimiz Nəsiminin Hələb zindanında ölümünə bir gün qalmış keçirdiyi hisslərindən, düşüncələrindən, bəşəri ideallarından bəhs edir. Poemanı Hələb şəhərinin müasir və keçmiş tarixinin canlandırılması ilə başlayan şairin bədii təfəkkürünün spesifik xüsusiyyətləri tarixi hadisələrin təsvirində aydın nəzərə çarpır. Şairin dövrü, mühiti, həyatı, həqiqət uğrunda mübarizəsi tarixi faktlar müasir sənətkar düşüncəsi ilə birləşir, tarix müasirliyin mənəvi-əxlaqi sınaq meyarı kimi üzə çıxır.

Poeziyada, rəssamlıqda, kinoda, musiqidə gördüyümüz Nəsimi obrazı yeni bir səpkidə, bədii dəyərləndirmə fərdiliyi ilə təqdim olunub:

Burda keçir son gecəsi

*İmadəddinin
Bir küncdə
diz üstündə oturub:
nə görkəmində məyusluq,
nə gözlərində kin.
Sakitdir.
Təlatümü susmuş
dərya kimi [3, s.135].*

Obrazın zahiri əlamətlərinə diqqət verilməsi, həyati detalların, hərəkət və davranışlarının əks etdirilməsi, xarakter kimi bütövlüyünü təmin edən, portret səviyyəsinə yüksəldən, müəllifin ideyasının aynasına çevirən əsas vasitələrdəndir. Nəsiminin Şirvan, Təbriz, Naxçıvan haqqında düşüncələri, insanlığın izzətli yolu haqqında monoloqu, Sabir poeziyası haqqında fikirləri ilə Rəsul Rza müxtəlif zaman və məkanda baş vermiş hadisələri assosiativ düşüncə tərzilə birləşdirir:

*İşıqlı günlər gələcək
Bir-birindən mənalı,*

*bir-birindən göyçək...
Nə bilsin ki,
hələ uzun əsrlər,
insanlığın yolu
iztirablar, dözümlər
yolundan keçək
Bir gün,
Şirvan oğlu Sabir də
haqsızlığın, xalq dərdinin
acısını içəcək [3, s.140].*

“Poetik təfəkkürün assosiativ prinsip üzrə ifadəsi bu gün müasirlərimizi narahat edən əxlaqi-mənəvi problemləri zaman və məkan etibarilə müxtəlif hadisələrin vəhdətində təsvir və tərənnüm etməyə imkan yaradır” [1, s.162].

Nəsimi obrazının canlandırılması müəllifin öz zəmanəsi, dövrü barəsindəki narahatlığının, düşüncəsinin təcəssümüdür. Şair onun portretini yaratmaqla öz ideya mövqeyini də xarakterizə edir, zamanın sosial-fəlsəfi konfliktlərini açmağa, gərgin tarixi proseslərin məzmununu aydınlaşdırmağa çalışır. “Son gecə” poeması İmadəddin Nəsiminin təkə həyat yolunu araşdırmaq baxımından deyil, eyni zamanda onun yaşayıb-yaratdığı dövrün gerçəkliklərinin əks etdirilməsi, bütövlükdə tarixi şəxsiyyət obrazının yaradılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Hüseyn Arif “Natəvan” poemasında Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində xüsusi yeri və xidmətləri olan, xeyriyyəçi, xalqın rifahı uğrunda mübarizə aparan Xurşidbanu Natəvanın obrazını yaratmışdır. Lirik səpkili poemada Natəvanın həyatı və yaradıcılığı, ictimai amalı, dövrü yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmışdır.

Hüseyn Arif oğlu Arifin acı xatirəsinə həsr etdiyi poemada övlad itirməyin acısını yaşayan Natəvanın kədərini ifadə edir. Müəllif ədəbi-bədii dilin zənginliyi, orijinal ifadə vasitələri ilə şairənin ağrı-acılarını, qarşılaşdığı çətinlikləri, vaxtsız qocalmasını, gözünün nurunu itirməsini, dövrün haqsızlıqları ilə tək bir insanın taleyini deyil, bütövlükdə onun yaşadığı dövrün faciəsini qələmə alır:

*Ümidini itirənə
Ümid oldun, dirək oldun.
Ürəyində bir dünyanın
Möhnət dağı, ağrı dağı...
Bozardı gül üzün getdi.
Susdu ötən dodaqların
Söz mülkündən sözün getdi [2, s.74-75].*

Hüseyn Arif Natəvan obrazı ilə tarixən baş vermiş hadisələri canlandırmaqla bərabər, həm də bu hadisələrə emosional estetik münasibətini ifadə edir, bu isə onun estetik idealının təcəssümünə çevrilir. “Həyat həqiqətlərinin, real varlığın daha canlı və real təsvirini yaratmaq üçün şair öz duyğu və hisslərini qələmə alır, onun həyata lirik fərdi münasibəti ümumiləşdirilmiş funksiya daşıyır, bədii nəticələr çox zaman lirik obrazın öz simasında fikir və düşüncələrində cəmləşərək konkretlik kəsb edir, poetik obraz sənətkar idealının ifadəsinə çevrilir” [4, s.110]. Poemada lirik qəhrəmanın hiss və düşüncələri, iztirabları mühüm yer tutur, lirik qəhrəman öz duyğu və düşüncələrindən söz açır, dövrədən şikayətlənərək lirik obrazın fonunda ictimai-siyasi həyatın mənzərəsini yaradır:

*Sənin oğlun, mənim oğlum,
Sındı qolun, sındı qolum,
Mənmi sənə həyan olum,
Sənmi mənə həyan, bacım?...*

*Vüsalın həsrətlə çiyin-çiyinə,
Həsrətlə əkizdir vüsalın sənin.
Dumana qərq olub, çiskinə batdın,
Dövrün zavalıdır zavalın sənin [2, s.66].*

Hüseyn Arifin “Natəvan” poeması yaşadığı dövrdə göstərdiyi xeyirxah əməlləri ilə tarixdə iz qoyan şair və rəssam Natəvanın ədəbi portretinin yaradılması və bu fonda dövrün ziddiyyətlərinin əks etdirilməsi baxımından yaradıcılığında mühüm yer tutur.

Nəticə / Conclusion

Lirik poemalarda portret obrazın zahiri əlamətlərinin təsviri kimi deyil, fərdin daxili aləmi, hissi-emosional, psixoloji xüsusiyyətləri kimi müşahidə olunur və onun həyatı lirik süjetin mahiyyətini təşkil edir. Belə ki, geniş və çoxfunksiyalı anlayış olan portret lirik poemada yalnız ədəbi şəxsiyyətin obrazını yaratmaq üçün vasitə olmayıb, müəllifin estetik baxışını, əsərin ideoloji fəlsəfi məzmununu ifadə edir. Müəlliflərin əsərlərində dilin zəngin ədəbi-bədii, lirik poetik vasitələrini məharətlə işlədərək yaratdığı portret-obrazları təkcə həmin ədəbi şəxsiyyətin xarakterinin, taleyinin, həyat yolunun bədii cəhətdən əks olunmasının araşdırılması baxımından deyil, eyni zamanda onların yaşayıb-yaratdığı dövrün reallıqlarının sənət dili ilə işıqlandırılmasının aydınlaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığında portret obrazlar fərdi-üslubi xüsusiyyətlərə malik olsa da, ümumiyyətlə ədəbi portret müəyyən tarixi dövrün, ictimai-siyasi hadisələrin əks etdirilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat / References

1. Alışanlı Şirindil. Ədəbi-bədii düşüncənin sərhədləri. Bakı: Sabah, 2010.
2. Hüseyn Arif. Poemalar, pyeslər, tərcümələr. 9 cilddə, V cild. Bakı: MBM, 2014.
3. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə, IV cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2005.
4. Vəliyev İsmayıl. Ədəbi portret və xarakter. Bakı: Yazıçı, 1981.

Литературный портрет в азербайджанской лирической поэме: функциональность и позиция

Айтадж Исмайыллы

Институт Литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: ismayilliyat94@gmail.com

Резюме. В статье исследуются функциональность и позиция литературного портрета в лирических стихах Расула Рзы «Если бы не было розы», «Последняя ночь», «Натаван» Гусейна Арифа.

Будучи одним из способов создания портретного характера в литературе, они являются средством оживления внешнего и внутреннего мира личности, его индивидуально-психологических особенностей. В лирической поэме портрет отличается как по форме проявления, так и по функциональному содержанию. В соответствии с требованиями жанра, а также с индивидуальной писательской манерой автора портретные образы представляются по-разному. При создании портрета используются художественные приемы и методы, идейно-эстетические принципы, средства выражения, другие художественные элементы и поэтические возможности слова.

В лирических поэмах, о которых идет речь, портрет не ограничивается воссозданием биографии отдельного исторического деятеля, одновременно с этим внутренний мир образа, индивидуально-психологические особенности объединяются с эстетическим видением автора, становясь средством для передачи идеи произведения. При создании портрета на фоне одного исторического деятеля воссоздается картина общественно-политической жизни, портрет эпохи. Составляя суть лирического сюжета, портретные образы определяют идейно-философский замысел текста, наряду с раскрытием художественного содержания произведения, выражают отношение художника к эпохе.

Ключевые слова: лирическая поэма, портрет в литературе, историческая личность, лирический сюжет, лирический герой